

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

**Факультет № 6
Кафедра соціології та психології**

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

**з навчальної дисципліни «Історія психології»
обов'язкових компонент
освітньої програми першого (бакалаврського) рівня вищої освіти**

053 Психологія (практична психологія)

**Тема № 1 «Предмет історії психології, його розвиток та методологічні
принципи психологічної науки»**

Харків 2023

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 30.08.2023 р. № 7

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
Протокол від 25.08.2023 р. № 7

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з гуманітарних та соціально-
економічних дисциплін
Протокол від 29.08.2023 р. №7

Розглянуто на засіданні кафедри соціології та психології (протокол від 15.08.2023 № 8)

Розробник: завідувачка кафедри соціології та психології , професор, доктор психологічних наук Євдокімова О.О.

Рецензенти:

Начальник кафедри психології та педагогіки гуманітарного факультету Національної академії Національної гвардії України, кандидат психологічних наук, доцент Станіслав Ларіонов.

Завідувач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін, доктор історичних наук, професор Греченко В.А.

«Предмет історії психології, його розвиток та методологічні принципи психологічної науки»

План:

1. Предмет та методи історії психології.
2. Етапи розвитку психології.
3. Основні фактори та принципи, які зумовили розвиток психології.

Питання на семінар:

1. Методи історії психології.
2. Методологічні принципи психології.

Питання на самостійну роботу:

1. Трансформація предмету психології протягом її історії.

Рекомендована література:

1. Євдокімова О.О. Історія психології: навчальний посібник. Харків: Константа, 2020. 320 с. <http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/handle/123456789/6521>
2. Історія психології : курс лекцій: навчальний посібник / уклад. Н. В. Гриньова. Умань: Візаві, 2012. 209 с.
3. Історія психології: від античності до початку XX століття : навч. посібник. / Авт-уклад. О. П. Коханова, 2016. – НВП «Інтерсервіс». 235 с.
Історія психології: від античності до початку XX століття : навч. посібник /Авт-уклад. О.П. Коханова, 2016. НВП «Інтерсервіс». 235 с.
https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/16139/1/O_Kokhanova_IP_IL.pdf
5. Ковальчук З. Я. Історія психології: курс лекцій. Частина 2: для студентів спеціальностей «Психологія», «Практична психологія» Львів: ЛьвДУВС, 2013. 344 с.
<http://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/851/1/%D1%96%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%8F%20%D0%BF%D1%81%D0%B8%D1%85%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%97%20%D1%87.2.pdf>
6. Роменець В.А. Історія психології: Стародавній світ. Середні віки. Відродження: навч. посіб. Київ : Либідь, 2005. 916с.
<http://librarium.freehostia.com/human/psychologija/11/istoriya-psihologii-starodavniy-svit-romenecy.html>
7. Роменець В.А. Історія психології: XIX – початок XX століття : навч.посібник. К.: Вища шк., 1995. 616.
https://chtyvo.org.ua/authors/Romenets_Volodymyr/Istoriia_psykholohii_XIX_pochatku_XX_stolittia/
8. Роменець В.А. Історія психології: XVII століття. Епоха Просвітництва : навч. посібник К.: Либідь, 2006. 1000 с.
<http://librarium.freehostia.com/human/psychologija/11/istoriya-psihologii-epoha-prosvitnictva-romenecy.html>

I. Предмет, методи і основні етапи історії психології

Історія психології – одна із небагатьох навчальних дисциплін, яка синтезує знання окремих галузей і проблем психології. З одного боку, її зміст – це ті знання, які були отримані з інших курсів – загальної, вікової, соціальної психології, тощо. З іншого боку, історія психології дозволяє привести ці знання в систему, зрозуміти логіку становлення психології, причини зміни її предмету, основної проблематики.

Значення даної дисципліни полягає в тому, що зміст цього предмету, по суті, є основою культури, необхідної для психологів в будь-якій галузі і діяльності.

Історія психології вчить не тільки фактам, але і мисленню, вмінню зрозуміти і адекватно оцінити окремі психологічні явища і концепції. Аналіз різних підходів до психіки допоможе набуту неідеалізований, недогматичний погляд на різні теорії, навчить мислити об'єктивно і неупереджено, знаходити реальні переваги і недоліки як абсолютизованих теорій, так і нових, модних нині. Вивчення курсу дозволить усвідомити складний шлях, пройдений психологією в пошуках нових, більш повних і об'єктивних знань про психологію, про проблеми, які були вирішені, і котрі ще вимагають свого вирішення.

Розуміння того факту, що психологія не має єдиного, правильного і остаточного вирішення всіх проблем, допоможе сформуванню установки на перенесення отриманих знань у власну наукову і практичну діяльність, допоможе більш об'єктивно розібратись у різноманітності наукових шкіл і течій, які існують у сучасній психологічній науці.

Історія психології вивчає закономірності формування і розвитку поглядів щодо психіки на ґрунті аналізу різних підходів до розуміння її природи, функцій і генезису. Як відомо, психологія пов'язана надзвичайно різноманітними зв'язками з різними галузями науки і техніки. З самого початку свого виникнення вона була орієнтована на філософію і протягом декількох століть фактично була одним із розділів цієї науки. Зв'язок з філософією не припинявся протягом усього періоду існування психології як науки, то послаблюючись (як на початку XIX ст.), то знову посилюючись (як в середині XX ст.).

Не менший вплив на психологію здійснював і продовжує здійснювати розвиток природознавства і медицини. Одночасно в працях багатьох психологів чітко простежується зв'язок з етнографією, соціологією, теорією культури, мистецтвознавством, математикою, логікою, мовознавством. Тому в історії психології аналізуються її зв'язок з іншими науками, їх впливом однієї на іншу, зв'язок, який змінився в процесі розвитку психологічної науки, хоча пріоритетне значення філософії і природознавства залишилося незмінним.

Зрозуміло, що змінювалися і погляди на предмет психології, на методи вивчення психіки, її зміст. Аналіз цих змін також є предметом дослідження історії психології.

Методи, які використовують в історико-психологічних дослідженнях, природно, відрізняються від методів загальної психології. В історії психології не можна застосувати практично жодного із основних методів психологічної науки – ні спостереження, ні тестування, ні експерименту тощо. Галузь застосування цих методів обмежується тільки вузьким колом сучасних, для історії психології, вчених і сучасним станом актуальних для цього часу проблем, в той час як вік психологічної науки вимірюється століттями.

Тому вчені, які займаються історією психології, розробляють власні методи досліджень або запозичують їх із суміжних дисциплін – наукознавства, історії, соціології. Ці методи адекватні завданню не тільки відтворення історії розвитку

окремого психологічного напрямку, але і включення його в загальний контекст психологічної науки, історичної ситуації і культури.

Згадаємо, що метод (від грец. *methodos* – шлях дослідження, теорія, вчення) – це спосіб досягнення будь-якої мети, рішення конкретного завдання; сукупність прийомів і операцій практичного або теоретичного опанування (пізнання) дійсності.

В історії психології зокрема використовуються такі методи:

- **історико-генетичний метод**, згідно якому вивчення ідей минулого неможливе без врахування загальної логіки розвитку науки в певний історичний період;

- **історико-функціональний метод**, завдяки якому аналізується спадковість висловлених ідей;

- **біографічний метод**, завдяки якому можна виявити можливі причини і умови формування наукових поглядів вченого;

- **метод систематизації** психологічних знань, висловлювань, ідей;

- **метод категоріального аналізу**, який дозволяє вивчення розвитку психологічного пізнання як діяльності, елементами якої виступають конкретно-наукові категорії, що відтворюють різні сторони психічної реальності.

Джерелами для історії психології служать передусім праці вчених, архівні матеріали, спогади про їх життя і діяльність, а також аналіз історико-соціологічних матеріалів і навіть художньої літератури, які допомагають відтворити дух певного часу.

У своєму розвитку психологія пройшла декілька етапів.

Донауковий період закінчується приблизно в **VII – VI ст. до н.е.**, тобто до початку об'єктивних наукових досліджень психіки, її змісту і функцій. В цей період уявлення про душу ґрунтувались на численних міфах і легендах, на казках і первісних релігійних віруваннях, які зв'язують душу з певними живими істотами (тотемами).

Другий, **науковий період починається** на межі **VII – VI ст. до н.е.** Психологія в цей період розвивалась в рамках філософії, а тому цей період отримав умовну назву філософського періоду. Також певною мірою умовно встановлюється і його тривалість – до появи першої психологічної школи (асоціанізму) і визначення власне психологічної термінології, відмінної від прийнятої у філософії або природознавстві.

У зв'язку з умовністю періодизації розвитку психології, природної практично для будь-якого історичного дослідження, виникають різні точки зору при визначенні часових меж окремих етапів. Іноді появу самостійної психологічної науки пов'язують зі школою В. Вундта, тобто з початком розвитку експериментальної психології.

Основні етапи розвитку психології

Етап і час	Предмет психології, його зміст		Методи дослідження психіки	Основні досягнення
Донауковий до VII – VI ст. н.е.	Душа без розкриття її конкретного змісту і функцій		немає	Загальне уявлення про охоронну і активну роль душі
Філософський, VII–VI ст. н.е., - кінець XVII – поч. XIX ст.	Антична психологія	Душа – джерело активності тіла, володіє функціями пізнання і регуляції поведінки	Спеціальних методів немає, використовуються методи інших наук – філософії, медицини, марематики при дослідженні змісту і функцій душі	Визначення основних проблем психології, пов'язаних з дослідженням пізнання, активності тіла, способів регуляції поведінки і меж свободи людини
	Психологія Середньовіччя	Душа, дослідження видів активності тіла і особливостей пізнання передусім чуттєвого пізнання світу	Поява психологічного методу інтроспекції, спостереження людини за внутрішнім змістом власного психічного життя, яке дозволяє фіксувати її вияв (переживання, думки, почуття тощо)	Розвиток психофізичних досліджень і перших праць з психології мас
	Психологія Відродження і Нового часу	Свідомість : її зміст і шляхи формування	Інтроспекція і часткова логіка – методи індукції, дедукції, аналізу і т.ін.	Розвиток раціоналістичного і сенсуалістичного (емпіричного) підходу до психіки, поява перших теорій емоцій і теорії рефлексу, а також першої спроби ввести в предмет психології несвідоме
Асоціаністична психологія кінець XVIII – початок XIX ст.	Свідомість та її складові відчуття, уявлення і почуття. Таким чином, предмет психології – пізнавальні процеси, а також (в кінці цього періоду) поведінка		Інтроспекція, логіка, початок дослідження методів природничих наук, наприклад методу спроб і помилок (при формуванні поведінки)	Поява першої Психологічної школи, нових підходів до предмету і методів психології, концепції про адаптивні функції психіки, розвиток теорії рефлексу, природонаукового періоду щодо вивчення психіки, подальший розвиток концепцій безсвідомого

Експериментальна психологія, середина XIX – початок XX ст.	Елементи психіки, яка представляється головним чином зі свідомістю, їх зв'язок і закони	Експериментальний метод, а також інтроспекція і аналіз результатів творчої діяльності як людини, так і народу в цілому, поява перших тестів	Появлення експериментальної психології, перших теорій «психології народів», нових даних про психічні процеси (передусім па-м'яті). Поява нових підходів до психології, перших симптомів методологічної кризи
Методологічна кризи і розділ психології на окремі школи, 10-30 рр. XX ст.	Поява декількох предметів психології. На початку – елементи психіки (структуралізм), функції психіки, потім свідомості (функціоналізм), потім – глибинні структури психіки (глибинна психологія), поведінка (біхевіоризм), структура психіки (гештальтпсихологія), вищі психічні функції і діяльність (радянська психологія)	Поява нових методів, найважливіші з яких – психо-аналіз і проєктивні методи (глибинна психологія) експериментальне вивчення процесу навічання, формування зв'язку між стимулом і реакцією (біхевіоризм), експериментальне дослідження пізнавальних процесів і потреб (гештальтпсихологія), іструментальний метод (радянська психологія)	Поява перших концепцій особистості, теорії свідомості, в тому числі і змінної психології, теорій навічання, творчого мислення. Поява перших експериментальних досліджень особистості, введення в її дослідження культури і соціального оточення як нових парадигм. Розвиток галузей психології
Подальший розвиток психологічних шкіл, 40-60 роки XX ст.	Поява нових напрямків, для яких предмет психології пов'язується з внутрішньою сутністю особистості (гуманістична, екзистенціальна психологія), пізнавальними процесами, розвитком інтелекту і станів переробки інформації (генетична і когнітивна психологія)	Появлення опитувальників, нових експериментальних методів вивчення інтелекту, в тому числі і штучного інтелекту	Подальший розвиток концепцій в руслі основних проблем психології, розвиток і вдосконалення психотерапевтичних технологій
Сучасна психологія, 60-ті роки XX ст. – початок XXI ст.	Розвиток предмету психології в межах окремих психологічних шкіл	Вдосконалення методів експериментального дослідження психіки, поява різноманітних діагностичних методик	Поява тенденції до об'єднання, синтезу найбільш значних досягнень окремих шкіл

Проте психологічна наука визначилась як самостійна значно раніше, з усвідомленням власного предмету, унікальності свого положення в системі наук як науки і гуманітарної, і природознавчої одночасно, яка вивчає і внутрішні і зовнішні

(поведінкові) прояви психіки. Психологію як самостійну науку вивчали в університетах уже в кінці XVIII – на початку XIX ст.

Більш правильно говорити про появу психології як самостійної науки, мені здається, необхідно починати з періоду становлення експериментальної психології, що належить до середини XIX ст.

Але в будь-якому випадку необхідно визнати, що час існування психології як самостійної науки значно менший, на відміну від періоду її розвитку в руслі філософії. Зрозуміло, що цей період неоднорідний, і протягом більше 20-ти століть психологічна наука відчувала значні зміни. Змінювались і предмет психології, і зміст психологічних досліджень, і взаємозв'язок психології з іншими науками.

Протягом тривалого часу предметом психології була душа, але в різний час в це поняття вкладався різний зміст.

В **епоху античності** душа трактувалась як першооснова тіла, за аналогією з поняттям “архе” – першоосновою світу, основною цеглиною, з якої складається все суще. При цьому, головною функцією душі вважалось надання тілу активності, тому що на думку перших учених-психологів, тіло є інертною масою, котру приводить в рух душа. Душа не тільки дає енергію для активності, але і спрямовує її, тобто душа керує поведінкою людини. Поступово до функцій душі додали пізнання, і таким чином до дослідження активності додали вивчення етапів пізнання, котре незабаром стає однією з найважливіших проблем психологічної науки.

В **епоху Середньовіччя** душа була предметом вивчення передусім для богослов'я, що суттєво звужувало можливості її наукового пізнання. Тому, хоч формально предмет психологічної науки не змінився, фактично в галузь дослідження в той час входило вивчення видів активності тіла і особливостей пізнання, насамперед, чуттєвого пізнання світу. Регулятивна функція, волюва поведінка, логічне мислення вважалось прерогативою божественної волі, боговдохновенної, а не матеріальної душі. Недарма ці аспекти душевного життя не були частинами предмету наукового вивчення в концепціях деїзму і томізму Авіценни, Ф. Аквінського, Ф. Бекона й інших вчених.

У **Новий час** психологія, як і інші науки, позбувається диктату богослов'я. Наука намагається, як і в період античності, стати об'єктивною, раціональною, а не сакральною, тобто заснованою на доказах, на розумі, а не на вірі. Проблема предмету психології знову постала зі всією актуальністю. В цей час було неможливо повністю відмовитися від богословського підходу до розуміння душі. Тому психологія змінює свій предмет, стає наукою про свідомість, тобто про зміст свідомості і шляхи її формування. Це дозволило відділити предмет психології від предмету богослов'я в дослідженнях душі і її функцій.

Але цей перехід призвів до того, що вже у XVIII столітті фактичним предметом психології стали пізнавальні процеси, в той час як поведінка, а також емоційні процеси, особистість і її розвиток не увійшли в цей предмет. Таке обмеження галузі дослідження спочатку мало і позитивне значення, тому що давало психології можливість позбутися сакральності, стати об'єктивною, а згодом і експериментальною наукою.

Це також дало можливість їй відокремитися в самостійну науку, виділити свій предмет, свою галузь дослідження від предмету філософії. З іншого боку, такий підхід починав перешкоджати розвитку психології, і тому вже до середини XIX століття він був переглянутий.

Завдяки розвитку біології, в тому числі теорії еволюції Ч. Дарвіна, роботам Г. Спенсера й інших дослідників, психологія не тільки відійшла від філософії, ідентифікувала себе з природознавчими дисциплінами, але й розширила свій предмет, вивівши його «з поля свідомості» в «поле поведінки».

Таким чином, крім пізнавальних процесів у предмет психології були включені поведінка і емоційні процеси. Важливо, що бажання стати об'єктивною наукою не призвело ще до появи нових методів дослідження психіки, тому що до 80-х років XIX століття основною залишається інтроспекція.

Важливий етап в розвитку психології пов'язаний з **появою експериментальної лабораторії В.Вундта**, який зробив психологію не тільки самостійною, але і об'єктивною, експериментальною наукою. В той же час асоціативний підхід, на ґрунті якого і побудував свою модель психології В.Вундт, не в стані був пояснити нові факти душевного життя, які були використані при вивченні структури особистості, емоційних переживань, творчої активності людини. Обмеженням було і застосування тих експериментів і тестів, які існували у психології на початку XX століття.

Це примусило вчених шукати новий предмет і нові методи дослідження психіки. Перші школи, які зародилися в той час (структуралізм, функціоналізм, Вюрцбурзька школа), проіснували недовго. Але вони засвідчили, що серед психологів не існує вже єдиної думки про те, що і як повинна вивчати психологія. Так почався період пошуків психології, адекватній новій ситуації і вимогам часу, який отримав назву **періоду методологічної кризи**.

Неможливість прийти до єдиної точки зору призвела до того, що вже в 10-30-х роках XX століття психологія розділилася на декілька напрямків, в кожному з яких був свій предмет і свій метод дослідження того, що розумілось даним психологічним напрямком щодо психіки. Так у психології з'являються: глибинна психологія, біхевіоризм, гештальтпсихологія, марксистська психологія, а також такі школи, як французька соціологія, або розуміюча психологія.

У другій половині XX століття виникають нові школи і напрямки – гуманістична психологія, генетична психологія, а також когнітивна психологія, яка сформувалась вже у 60-ті роки. Це остання психологічна школа, яка з'явилася у XX столітті.

Таким чином, можна стверджувати, що з середини XX століття психологія вступила в сучасний етап свого розвитку, для якого є характерним вже не розподіл на певні школи, а тенденція до об'єднання.

II. Основні чинники і принципи розвитку психології

Дослідження багатьох вчених засвідчили, що на розвиток психології як науки здійснюють вплив декілька чинників. Провідний з них – **логіка розвитку психологічних знань**, пов'язаний зі зміною її предмету, впливом суміжних із психологією наук, розвитком принципів і категоріального об'єму психології. Цей чинник достатньо **об'єктивний** і його можна вивчити. Два інших чинники більш **суб'єктивні**, їх неможливо дослідити більш конкретно і отримати однозначні відповіді. Це – **соціальна ситуація розвитку науки і особливості особистості конкретного вченого**.

Вплив соціальної ситуації полягає в тому, що суспільні, історичні умови, культурне і політичне оточення впливають як на зміст наукових концепцій, так і на їх розповсюдження, допомагають розвитку наукових шкіл і напрямків або перешкоджають цим процесам. Природно, що цей вплив здійснюється

опосередковано, через соціальну перцепцію, тобто через особливості сприйняття і розуміння цих соціокультурних умов вченими, науковою спільнотою в цілому.

Соціальна ситуація може впливати на розвиток науки різними шляхами. Вона створює умови для виникнення і розвитку певної концепції. Наприклад, проведення реформ в Росії, Австро-Угорщині в XIX столітті, піднесення національної самосвідомості сприяло появі **перших психологічних концепцій ментальності** або, як їх тоді називали, концепцій “психології національного характеру” (теорії Лацаруса, Штейнтала, Вундта).

З соціальною ситуацією багато в чому пов’язана і поява у ХУІІІ столітті першої розгорнутої теорії здібностей, в якій аналізується роль біологічних і соціальних чинників в їх походженні і розвитку. Концепція здібностей, сформульована Гельвецієм, своїм виникненням зобов’язана домінуючим ідеям Просвітництва: всі люди народжуються рівними, а різниця в їх соціальному становищі і реальних досягненнях пов’язана з різним навчанням, з різним рівнем виховання. Немає нічого дивного, що на цьому фоні з’являється психологічна теорія, яка отожднює здібності з рівнем виконання конкретної діяльності, доводить, що вроджених здібностей немає, а їх формування проходить в процесі навчання.

Як було сказано раніше, соціальна ситуація впливає і на прийняття (або заперечення) тієї чи іншої теорії. Відповідність наукових концепцій очікуванням суспільства сприяє не тільки їх розповсюдженню, але і залучає, схиляє найбільш здібних, цілеспрямованих молодих дослідників до роботи над цими теоріями.

Не менше значення має і інший чинник – **особистість вченого**, творця певної психологічної теорії, його ціннісні орієнтації, приналежність до певної наукової школи тощо. Приналежність до наукової школи може допомогти вченому особливо на початку його творчого шляху, тому що надає доступ до необхідної інформації, простір для дискусій, опанування, певного захисту від критики. Однак, думка колег, напрацьований загальними зусиллями підхід до рішення проблем можуть стати і гальмом на шляху наукового підходу, обмежити активність або через страх вступити у протиріччя з колегами, або із догматичної схильності до висловленої колись думки.

Такою ж перешкодою на шляху нової теорії може стати і нестача наполегливості або впевненості в собі, особливо в тому випадку, коли нова концепція зустрічає протидію або непорозуміння. Так авторитарність і навіть певна нетерпимість З.Фрейда стали причиною його конфлікту з послідовниками, відходу від нього і його теорії навіть близьких учнів. Але в той же час саме ці якості багато в чому дозволили йому створити цю теорію і продовжити її розробку в ситуації гострої критики і ворожості з боку багатьох психологів.

Аналіз особистості вченого, його біографії дає можливість зрозуміти, вияснити, яким чином проходить відбір наукових завдань, як він веде боротьбу за свої переконання: з повагою або відчуженням оточуючих, чи зможе він протистояти громадській думці й просто побутовому безладу.

Отже, цей чинник розкриває внутрішні перипетії творчої діяльності, а іноді і душевної драми вченого. В цьому плані цікавим може бути і аналіз життя, багатого яскравими фактами активної наукової боротьби, – життя Дж. Бруно. Життя в боротьбі, яке не приймає форму вираженої активності, але не менш напруженої думки, – життя Д. Декарта або О. Канта. Або навіть життя розмірене,

навіть збіднене щодо вираження активності, але цікаве за задумами, закінченості її плану і напруженості його виконання, – життя Г. Спенсера (Г.Г. Шпет).

Але, не дивлячись на важливість соціальної ситуації і особистості вченого, важливим чинником все-таки є **логіка розвитку психологічної науки**. Цей чинник міцно пов'язаний з розвитком принципів психології, зміною її предмету і методів дослідження психіки.

Крім зміни предмету науки, про що ми розповідали раніше, змінились і основні **принципи історії психології** та її зв'язки з іншими науками. Починаючи з VII – VI ст. до н.е. вона була орієнтована передусім на філософію, і рівень розвитку психологічних знань головним чином впливав на психологію і проблеми, які перед нею стояли.

Так у III ст. до н.е. пройшли зміни філософських інтересів, пов'язані з тим, що в центрі пізнання стали перебувати не загальні закони природи або суспільства, а людина, яка хоч і пояснювалася в загальній системі світу, але принципово відрізнялась від інших живих істот. Це призвело до появи нових проблем і у психології, виникнення питань про природу особливостей психіки людини, зміст її душі, до того, що на довгий час головною проблемою постало питання не про психіку взагалі, а про психіку людини.

Багато чого пов'язувало в той час психологію з математикою, біологією, медициною і педагогікою. Вже Піфагор розкрив значення математики для психології. Платон доводив, що без математики, зокрема геометрії, неможливо займатися ні філософією, ні психологією. В подальшому вплив математики на психологію зменшився, але в Новий час практично всі вчені знову відзначили її вплив, а Лейбніц навіть намагався розкрити першоелементи психіки, «монади», на котрі розкладається, а потім поєднується в одне ціле світова душа, за аналогією з винайденим ним диференціальним і інтегральним обчисленням.

Гіппократ, відомий грецький лікар, Аристотель, який був за освітою біолог і лікар, – одні з перших пов'язали психологію з природознавством. Цей зв'язок зміцнився в період анімізму в працях Галена, а в Середньовіччі – в дослідженнях арабських мислителів, які були не тільки філософами і психологами, але й лікарями – Ібн Сінна, Ібн аль Хайсама й інші.

У XIX столітті після відкриттів Ч. Дарвіна, розвитку його еволюційної теорії, яка здійснила потужний вплив на психологію, зв'язок цих двох наук став ще більш міцним. Роботи Г. Фехнера, Г. Гельмгольца, Д. Допфера та інших вчених не тільки дали важливий матеріал для психологічних досліджень, але й послужили основою для становлення багатьох галузей психології – психометрії, диференціальної психології, психофізіології, клінічної психології. Таким чином, з середини XIX століття психологія протягом більше ста років в першу чергу була орієнтована саме на **біологічні, природознавчі науки**, а не на філософію.

Також зв'язок з педагогікою, який виник ще в часи античності, залишався досить слабким до періоду Просвіти. Починаючи з цього часу, проблеми педагогіки, вимоги педагогічної практики стали одними з провідних чинників, які впливали на психологічну проблематику.

Зміна предмету психології і її зв'язків з іншими науками призвела до безплідних за своєю суттю питань про те, природознавча вона наука чи гуманітарна, що повинно бути її методологією – біологія чи філософія?

Аналіз розвитку психології свідчить про те, що унікальність і цінність її як науки полягає саме в міжпредметному характері, в тому, що вона будується і як

природознавча дисципліна, тому що в її проблематику входять питання морального розвитку, становлення світогляду, ціннісних орієнтацій людини. Можна сказати, що експериментальну основу, підхід до матеріалу і його обробки психологія запозичила у природознавства, в той час, коли підхід до інтерпретації отриманого матеріалу, методологічні принципи – у філософії.

Виділяють три важливі **методологічні принципи психології: детермінізму, системності і розвитку.**

Принцип детермінізму означає, що всі психічні явища пов'язані **причинно-наслідковим зв'язком**, тобто все, що проходить в нашій душі, має якусь причину, яка може бути виявлена і вивчена, котра пояснює, чому виникло саме це, а не інше. Ці зв'язки можуть пояснюватися різними підґрунтями, і у історії психології існує декілька підходів до їх пояснення.

В античності вже існувало розуміння того, що всі процеси в психіці взаємопов'язані. Анаксагор і Герсеклій вперше заговорили про детермінізм, про те, що існує всезагальний закон, Логос, який визначає, що повинно трапитися з людиною, з природою в цілому. Геракліт писав: "Навіть сонце не може порушити Логос...".

Таким чином, все, що проходить в природі і в душі людини, обумовлено певною причиною, хоча ми не завжди можемо знайти цю причину. Демокріт, який розробив розгорнуту концепцію детермінізму, писав, що "люди придумали ідею випадку, щоб прикрити незнання справи і невміння керувати".

Платон і Арістотель змінили початкову концепцію детермінізму, заперечували її загальний характер, наприклад, його вплив на розумову частину душі, на процес морального розвитку людини.

При цьому вони ввели поняття **цільового детермінізму**, вважаючи, що душа спрямовується на певну мету, котру Платон поєднав з ідеєю або загальним поняттям, яке відображає сутність речей. Арістотель, погоджуючись з тим, що причиною всього, що коїться в психіці, є мета, до якої намагається йти душа, заперечував, що ця мета дається ззовні. Він вважав, що мета іманентно властива речі і пов'язана з її формою, яка і показує її призначення.

Пізніше, у XVIII столітті, Демокріт ввів поняття **механістичного детермінізму**, доводячи, що всі процеси у психіці можна пояснити, виходячи із законів механіки.

Так з'явилась ідея про механістичне пояснення поведінки людини, котра підпорядковується закону рефлексу. Механістичний детермінізм проіснував майже 200 років. Його вплив можна побачити, наприклад, в теоретичних положеннях засновника асоціативної психології Д. Гартлі, який вважав, що асоціація як у малому (психіці), так і у великому (поведінці) колах формується і розвивається за законами механіки Ньютона. Відгуки механістичного детермінізму можна знайти навіть в психології початку XX століття, наприклад, в теорії енергетизму, яку поділяли багато відомих психологів, а також в деяких постулатах біхевіоризму, наприклад, в ідеї про те, що позитивне підкріплення посилює реакцію, а негативне – послаблює.

Але ще більший вплив здійснив на розвиток **психології біологічний детермінізм**, який виник з появою теорії еволюції. В рамках цієї теорії розвиток психіки визначається адаптацією до середовища, тобто, все, що проходить у психіці, скеровано на те, що жива істота якнайкраще пристосовується до тих умов,

в яких вона живе. Даний закон поширювали на психіку людини, і майже всі психологічні напрямки приймали цей вид детермінізму за аксіому.

Останній вид детермінізму, який може бути названий психологічним, ґрунтується на ідеї про те, що розвиток психіки пояснюється і скеровується певною метою. Але на відміну від розуміння мети в античності, коли вона була так чи інакше зовнішньою для психіки (ідеєю або формою), в даному випадку мета властива самому змісту душі, психіці конкретної живої істоти і виражає її намагання до самовираження і самореалізації – в спілкуванні, пізнанні, творчій діяльності. Психологічний детермінізм також виходить із того, що середовище є не просто умовою, зоною проживання людини, але й культурою, яка несе в собі важливі знання, які багато в чому змінюють процес становлення особистості.

Таким чином, культура стає одним із самих вагомих чинників, що обумовлює процес розвитку психіки, допомагає усвідомленню себе як носія унікальних духовних цінностей, властивостей і як члена суспільства. Психологічний детермінізм також передбачає, що процеси, які проходять в душі, можуть бути спрямовані не тільки на пристосування до середовища, але й протистояти йому в тому випадку, коли середовище заважає розкриттю потенціальних здібностей конкретної людини.

Принцип системності описує і пояснює основні види зв'язку між різними сторонами психіки, сферами психічного. Він передбачає, що окремі психічні явища в середині пов'язані між собою, створюють цілісність і набувають завдяки цьому нових властивостей. Але, як і у дослідженні детермінізму, вивчення цих зв'язків та їх властивостей має довготривалу історію в психології.

Перші дослідники цих зв'язків, які існують між психічними явищами, розглядає психіку як сенсорну мозаїку, що складається із відчуттів, уявлень і почуттів. За певними законами, передусім за законами асоціацій, ці елементи пов'язуються між собою. Такий вид зв'язку отримав назву елементаризму.

Функціональний підхід, назва якого обумовлена тим, що психіку показували як сукупність певних, окремих функцій, спрямованих на реалізацію різних актів і процесів (зору, навчання тощо), сформувався, також як і біологічний детермінізм, у зв'язку з теорією еволюції. Біологічні дослідження показали, що існує зв'язок морфології і функцій, в тому числі і психічної функції.

Таким чином, було доведено, що психічні процеси (пам'ять, сприйняття тощо) і акти поведінки можуть бути представлені як функціональні блоки. В залежності від виду детермінації ці блоки могли діяти і за законами механіки (як окремі частини складної машини), і за законами біологічної адаптації, зв'язуючи в єдине ціле організм і середовище.

Однак цей принцип не пояснював, яким чином при дефекті будь-якої функції проходить її компенсація, тобто яким чином недоліки в роботі одних частин мозку можуть компенсуватися нормальною роботою інших, наприклад, поганий слух – розвитком тактильних або вібраційних відчуттів.

Саме це і пояснює принцип системності, який подає психіку як складну систему, окремі блоки (функції), які пов'язані між собою. Таким чином, системність психіки передбачає і її активність, тому що тільки в цьому випадку можливі саморегуляція і компенсація, властиві психічному навіть на низьких рівнях розвитку психіки. Системність в розумінні психіки не перечить і усвідомленню її цілісності, ідеї “холізму” (цілісності), оскільки кожна психічна система (передусім психіка людини), є унікальною і цілісною.

Нарешті, **принцип розвитку** утверджує, що психіка розвивається, тому найбільш адекватний спосіб її вивчення – дослідження закономірностей цього генезу, його видів і стадій. Недарма одним з найбільш розповсюджених психологічних методів є саме генетичний.

Згідно цьому принципу, котрий визначає, які види розвитку властиві психічному, існує два види розвитку психіки – **філогенетичний і онтогенетичний, тобто розвиток психіки в процесі становлення людського роду і в процесі життя дитини**. Дослідники повели, що ці два види розвитку мають певну схожість. Американський психолог С. Холл пояснює це тим, що етапи розвитку психіки зафіксовані в нервових клітинках й передаються дитині по спадку, а тому ніякі зміни в темпі розвитку і у послідовності стадій неможливі. Теорія, яка встановлювала суворий зв'язок між філо- і онтогенезом, отримала назву **рекапітуляції**, тобто короткого повторення в онтогенезі основних стадій філогенетичного розвитку.

Наступні праці довели, що такого суворого зв'язку не існує, розвиток може набувати більшої швидкості і гальмуватися в залежності від соціальної ситуації, а деякі стадії можуть взагалі зникати.

Таким чином, процес психічного розвитку не є лінійним і залежить від соціального середовища, оточення і виховання дитини. В той же час неможливо ігнорувати і відому аналогію, реально існуючу при порівняльному аналізі процесів пізнавального розвитку, становлення самооцінки, самосвідомості тощо в маленькій дитині і первісних народів.

Тому багато психологів (Е. Клапаред, П.П. Булонський і інші), які вивчали генезис психіки дітей, прийшли до висновку, що ця логічна відповідність пояснюється однаковою логікою становлення, саморозгортання психіки при розвитку людського роду й при розвитку окремої людини.

Відокремлюються також і різні сторони психічного розвитку: розвиток особистості, розвиток інтелекту, соціальний розвиток, які мають свої етапи і закономірності, які стали предметом досліджень багатьох відомих психологів – В. Штерна, Ж. Піаже, Л.С. Виготського, П.П. Булонського й інших.

Крім принципів на розвиток психології як науки впливає формування її категоріального апарату, тобто, тих постійних проблем (інваріант), що складають у предметі зміст психології.

На сьогодні визначають декілька категорій, які є основою психологічної науки протягом майже всієї її історії. Це **мотив, діяльність, особистість, спілкування, переживання**. В різні періоди розвитку психології і в різних школах ці категорії мали неоднакове значення, але завжди так або інакше були присутніми в психологічних концепціях.

Однією з перших у психології з'явилася категорія **образу**, котра стала провідною при вивченні пізнання. Вже в античності вчені вивчали, як у людини формується образ світу, самосвідомість людини, її зміст та культура. Якщо в перших психологічних теоріях «образ себе» розглядався переважно як одна із галузей свідомості, то в сучасній науці «образ Я» став одним із провідних понять психології особистості.

Образ предмету багато вчених розглядали як сигнал, на ґрунті якого зароджується й починає функціонувати рефлекс, поведінка людини. Образ як сенсорна основа думки вважався непорушним постулатом вченими, які розглядали психіку як сенсорну мозаїку, що складається із відчуттів і уявлень. Безобразний

характер мислення став на початку XX століття одним із найважливіших відкриттів В'юрцбурзької школи. Образ як основа сприйняття, його цілісний і системний характер став провідною категорією в гештальтпсихології.

Розглядаючи розвиток образу, психологи прийшли до висновку про взаємозв'язок чуттєвого і розумового образів. Вивчення цього зв'язку, також як і вивчення сполучення розумового образу й слова, було і залишається однією із найважливіших проблем для психології. Достатньо відзначити, що такі провідні вчені, як О.О. Потебня, П.С. Виготський, Г.Г. Шпет, Ж. Піаже, Д. Брунер та інші, присвятили свої найбільш вагомні праці дослідженню саме цієї проблеми.

Суттєве значення має в психології і категорія **мотивів**. Вже в перших психологічних теоріях вчені розглядали джерело активності, спробували знайти мотиви, які спонукали людину до руху, тобто намагалися знайти мотиви, які знаходяться в основі нашої поведінки. Були спроби знайти і матеріальне пояснення цим мотивам, причому мотиви пов'язувалися і з рухомими атомами, і з “живими духами”, а були і теорії, які говорили про їх нематеріальність.

Так Платон розповідав про стани душі, які і служать носіями мотиву, а Лейбніц вважав, що активність, спонук до дії, є властивістю душі – монади. Але, незалежно від тлумачення природи мотиву він, як правило, пов'язувався з емоціями і був однією з головних проблем для усіх психологів. Тому природно, що і у сучасній психології поняття мотиву (потреби, схильності, намагання) стало провідною категорією практично всіх психологічних шкіл.

З мотивом щільно пов'язана інша категорія – **переживання**, емоційний відгук людини на явища зовнішнього світу, її дії і думки. Ще Епікур стверджував, що саме переживання спрямовує і регулює поведінку, в якості яких розглядають їх і сучасні психологи. Незважаючи на те, що проблеми природи і динаміки емоційних процесів не отримали в психології однозначного рішення, сам факт важливості емоцій і переживань не тільки в регуляції активності, але і в опануванні знань, ідентифікації з оточуючим світом, не викликає сумніву.

Говорячи про категорію **діяльність**, необхідно пам'ятати про те, що в психології розглядається як зовнішня (поведінка), так і внутрішня, передусім, розумова діяльність. На перших етапах розвитку психології вчені не піддавали сумніву думку про те, що поведінка являє собою таке ж психологічне поняття, як і мислення. Але з часом психологи почали ототожнювати психіку лише зі свідомістю, а всі зовнішні прояви активності виходили, таким чином, за рамки саме психічного.

Тому на долю психологічних досліджень припадало вивчення тільки внутрішньої, розумової діяльності. Це заважало розвитку об'єктивних методів дослідження психіки й зупиняло розвиток експериментальної психології. У середині XIX століття англійський психолог Г. Спенсер вперше висловився про те, що предметом психології є асоціації між внутрішнім і зовнішнім, тобто між свідомістю і поведінкою. Тобто, було не тільки зафіксовано унікальне положення психології, але й взагалі місце зовнішньої діяльності в якості психологічної категорії.

У сучасній психології існує декілька шкіл, для яких категорія діяльності – головна, провідна; це і біхевіоризм, і радянська психологія, в яких теорія діяльності займає одне з центральних місць. Одночасно вивчення внутрішньої і зовнішньої діяльності, їх взаємозв'язку і взаємопереходів – це одна з центральних проблем вікової психології і багатьох інших психологічних напрямків і галузей.

Думка про те, що людина – істота соціальна, тобто не може існувати без спілкування з іншими, була висловлена ще Арістотелем. Протягом певного часу психологія отримувала все більше даних про найважливішу роль інших людей в розвитку психіки, формуванні уявлень про себе і світ. У віковій психології велика роль дорослого і стосунків дорослих – дитина є однією з аксіом, яка вказує на те, що повноцінний психологічний розвиток дитини не може існувати в ізоляції. З появою соціальної психології почалося серйозне вивчення **спілкування дорослих**, при цьому особлива увага приділялась спілкуванню людей, які належать до різних націй, культур, а також масовим комунікаціям. Дослідження дозволили виділити **різні сторони спілкування (комунікативну, перцептивну, інтерактивну)**, його структуру і динаміку. Аналіз розвитку психології свідчить, що значення цієї категорії, як і доля досліджень, присвячених різним проблемам спілкування, буде і далі зростати.

На відміну від інших, категорія **особистість** з'явилась в психології порівняно недавно, хоча питання про сутність людини, розвиток її уявлень про себе і оцінки себе виникали ще в античності. Але в той же час питання особистість і людина розглядались як тотожні, не існувало і сучасних понять особистість, індивід і індивідуальність.

Протягом тривалого часу, як вже відзначалось, провідним предметом психології було пізнання, а категорії образу і внутрішньої, розумової діяльності залишались другорядними. Відомий вчений В. Вундт казав про диктатуру “інтелектуалізму” в психології, протиставляв свою волюнтаристську психологію попередній, яка вивчала в основному “людину пізнаючи”, а не відчуваючу. Лише з появою школи глибинної психології саме особистість стала однією з провідних категорій і залишається нею в сучасній психологічній науці, хоча і нині різні школи (гуманістична, глибинна, радянська психологія) розглядають структуру генези та сили розвитку особистості по-різному.

Великий вплив на розвиток психології здійснив перехід до рішення ключових проблем психології, визначаючих: природу психічного, взаємовідношень психічного і фізичного, тілесного і духовного. При цьому на перший план виходили або загальні проблеми (співвідношення психічного і фізичного) або більш часткові, пов'язані з дослідженням зв'язку організму, тіла з психікою, душею. Відповідно, в першому випадку ця проблема звучала як психофізична, а у другому – психофізіологічна.

Сама постановка проблеми і підходи до її рішення були пов'язані з проблемами про місце і роль людини в світі. В античній психології вчені розглядали людину як одну з ланок в ланцюгу загальних закономірностей. З цієї точки зору людина підпорядковується тим законам, що і все живе і неживе в природі, а психічні закони відображали фізичні, тобто варіації основних законів природи. Дослідження цих законів приводило вчених до думки про те, що існує якась першооснова, яка складає сутність і психічного, і фізичного. Така відповідь на психофізичну проблему отримала назву **монізм** (загальна, єдина першооснова, субстанція). В залежності від того, ідеальною чи матеріальною є ця субстанція, монізм може бути ідеалістичним або матеріалістичним.

Деякі вчені не сприймали положення про наявність єдиної субстанції, доводячи, як, наприклад, Р. Декарт, що існує дві першооснови, дві різні субстанції: для душі і для тіла. Цей перехід отримав назву **дуалізм**. Оскільки процеси, які проходять в душі і тілі, розглядались як паралельні і незалежні один від одного, в

психології з'явилося поняття **психологічний паралелізм**, який підкреслював незалежність і чисто зовнішню відповідність цих явищ.

З часом загострювався інтерес вчених до психіки людини. При цьому вже в дослідженнях Платона вказувались якісні відмінності психіки людини від психіки інших живих істот. Отже, і закони, які керують психікою людини, унікальні і не можуть розглядатися за аналогією із законами природи. Такий антропологічний підхід, при якому все розглядається лише з точки зору людини, був характерним не тільки для психологічних, але й для філософських шкіл. Але і у Античності, і у Середньовіччі було ще недостатньо даних для переведу психічної проблеми в поле психологічне, точніше – для вирішення цієї проблеми.

З середини XIX століття, з розвитком біології і медицини, психологія отримала достатньо важливий об'єктивний матеріал, який дозволяв по-новому підійти до вирішення психофізіологічної проблеми. Роботи І. Сеченова, І.П. Павлова, А. Ухтомського, У. Кенона та інших вчених дали можливість не тільки краще зрозуміти, але і точніше розмежувати галузі біологічних основ психіки і власне психічного.

Тим не менш, залишається ще багато питань, які загальними зусиллями психологів, філософів, фізіологів, медиків та інших вчених належить вирішити, щоб дати більш повні відповіді на психофізичну і психофізіологічну проблеми.